

บทที่ ๒

พระราชประวัติการศึกษาภาษาบาลี แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้ชื่อว่าเป็นพระมหากษัตริย์นักการศึกษา มีพระราชประวัติที่พิเศษต่างจากพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆ ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาและภาษาบาลีทรงมีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกา ทรงมีความรู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีมากสามารถสอบได้เปรียญธรรม ปรากฏในพระราชพงสาวดารว่า “เป็นเจ้านายพระองค์แรกได้เป็นเปรียญ...”^๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย(รัชกาลที่ ๒) เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าหญิงบุญรอด^๒ เป็นพระบรมราชชนนี นับตามลำดับพระราชโอรสพระราชธิดาทั้งหมดจำนวน ๗๑ พระองค์ ในพระบรมชนก ทรงอยู่ในลำดับที่ ๓๔ พระราชประวัติโดยละเอียดของพระองค์ปรากฏอยู่ในพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑, เล่ม ๒ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ที่ใจสามารถศึกษาได้ง่าย ส่วนในวิทยานิพนธ์นี้จะกล่าวเฉพาะพระราชประวัติการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีและงานพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีเท่านั้นเพื่อเป็นแนวทางให้ทราบถึงประวัติการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา อันส่งผลมาถึงการศึกษาภาษาบาลีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยจะกล่าวถึงประวัติการศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศไทยก่อน

^๑ กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์** ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๑.

^๒ คณะธรรมยุต และมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒** (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๐๐.

ปจฺจมา มชฺฌนิมยสุมี

ทฺเว ราชวโรเส

สุทฺเทวโภโต สุชาเต

วิชายิตฺวา อลตฺต ส

เตสุ เขฎฺฐโก มกุฏ-

สมุมตฺวสนามโก

อิสฺสรเรสุสรฺรสุริสุติ-

นาโม ตสฺส กนิฏฺฐโกฯ

เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด ประสูติพระโอรส ๒ พระองค์ เป็นอุกโตสุชาติ พระองค์ใหญ่พระนามว่าเจ้าฟ้ามงกุฏสมมตวิวงศ์ พระองค์น้อยพระนามว่า เจ้าฟ้าอิศเรศรังสฤษดิ์ฯ

๒.๑ ประวัติการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทย

การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ถือได้ว่ามีความเจริญมาก่อนการจัดการศึกษาอื่นๆ ทั้งนี้เพราะว่าพระสงฆ์นั้นมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ในสมัยโบราณที่ใช้วัดเป็นสถานที่ศึกษาของเหล่ากุลบุตร การเรียนการสอนในลักษณะนี้ได้ดำเนินการมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงได้มีการเปลี่ยนแปลงด้วยการนำการเรียนการสอนออกจากวัดไปจัดการศึกษาเอง ดังนั้นผู้วิจัยจึงนำไปสู่การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ในอดีตมาตามลำดับ ดังนี้

๒.๑.๑ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงสุโขทัย

การศึกษาของคณะสงฆ์ในสมัยสุโขทัยนั้น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช มีพระราชโอรสว่า การศึกษาคณะสงฆ์คู่ไปกับการปฏิบัติธรรม เมื่อพระองค์เสด็จประพาสที่นครศรีธรรมราช ปี พ.ศ. ๑๘๒๑^๑ ได้พบกับพระสงฆ์ลัทธิลังกาวงศ์ผู้เชี่ยวชาญและแตกฉานในพระไตรปิฎกและปฏิบัติถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย ทรงเลื่อมใสในปฏิปทาแล้วอาราธนามาพำนักที่สุโขทัย ดังปรากฏในศิลาจารึก หลักที่ ๑ ว่า

“พ่อขุนรามคำแหง กระทำโอยทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์ เรียนจบปิฎกไตรย หลวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลูกแต่เมืองนครศรีธรรมราชมา...”^๒

เป็นไปได้ว่าก่อนนี้พระสงฆ์คณะเดิม (คามวาสี) มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านปริยัติอย่างเดียว ในขณะที่เดียวกันประชาชนก็หันมาศึกษาปฏิบัติธรรมมากขึ้นปรากฏทั่วไปในกรุงสุโขทัยขณะนั้นดังในศิลาจารึก ว่า

“คนสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ ชาวเจ้า ท่วยปู่ ท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชาย ผู้หญิง ทั้งท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน...”^๓

การศึกษาพระปริยัติธรรมโดดเด่นมาก เมื่อพระมหากษัตริย์ราชลัทธิไทย* ทรงพระผนวชและทรงศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ จากพระมหาเถระ นักปราชญ์ราชบัณฑิตจนแตกฉาน ทรงส่งเสริมให้มี

^๑ สุมาลี สุวรรณแสง, ระบบการบริหารการศึกษาฝ่ายสงฆ์ในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาการบริหารการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๓), หน้า ๑๑.

^๒ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้าที่ ๙.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

* พระมหากษัตริย์ราชลัทธิไทย เป็นพระราชโอรสในพระเจ้าเลอไทย เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๗ ภายหลังพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ๗๐ ปี.

การศึกษาพระศาสนาอย่างกว้างขวางได้จัดให้มีการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมแก่พระสงฆ์ในพระราชวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ^๖ มีพระนิพนธ์เรื่องนี้ว่า

“พระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยการสร้างพระเจดีย์วิหารและสังฆาวาส ทั้งบำรุงการเล่าเรียนพระไตรปิฎก แม้จนประทานพระอนุญาตให้ใช้พระราชมณเฑียรเป็นที่ภิกษุ สามเณรเล่าเรียนในพระราชวัง ...”

วิธีการสอนพระปริยัติธรรมในสมัยสุโขทัยคือใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักสูตรการเรียนการสอนประกอบด้วยพระวินัยปิฎกพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก นางนพมาศได้กล่าวถึงการศึกษาและสำนักเรียนของพระภิกษุสงฆ์สมัยสุโขทัยว่า อนึ่ง อันว่าพระกฤตบุตรพุทธชินารตสังฆมรณะคามวาสีอรัญญวาสีทั้งสิ้นทั้งหมด...ที่มีพระวรวงษาเป็นพระมหาเถระท่านรอบรู้ในข้อวัตรปฏิบัติ ก็ได้เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์สั่งสอนภิกษุสามเณรมีอันเดวาสถิตศัทธิวิหาริกนับด้วยสิบด้วยร้อย เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ พระภิกษุบางองค์ก็ทรงจำไว้ได้ซึ่งพระองค์มีพระวินัยปิฎกคัมภีร์หนึ่งบ้างบางพระองค์ทรงจำไว้ซึ่งพระสุตตันตปิฎกที่สิบห้าสิบพระสูตร ร้อยพระสูตรยิ่งกว่าร้อยพระสูตรก็มีบ้าง บ้างก็ทรงจำไว้ซึ่งพระอภิธรรมปิฎกนับสิบภาณวาร ยิ่งกว่าร้อยภาณวารบ้าง” และนอกจากนี้ยังปรากฏมีพระสงฆ์เดินทางไปศึกษาต่างประเทศด้วยซึ่งเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความเจริญทางการศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยนี้

๒.๑.๒ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา

การศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นแม้จะยังไม่ปรากฏชัดเจน อันเนื่องมาจากสถานการณ์บ้านเมืองต้องทำศึกสงครามอยู่ตลอดเวลา ทำให้ขาดการส่งเสริมอย่างจริงจัง แต่เมื่อว่างจากสงครามการจัดการศึกษานั้นยังจัดการเรียนการสอนเหมือนกับสมัยสุโขทัย^๗ เมื่อรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๑-๒๑๗๑ มีส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม และทรงสนพระทัยในการศึกษาพระปริยัติธรรมมาก ทรงเชื้อชวนพระปริยัติธรรมถึงเสด็จออกทรงบอกพระปริยัติธรรมแก่พระสงฆ์ เป็นประจำ ณ พระที่นั่งจอมทอง ดังปรากฏในคำให้การของขุนหลวงหาวัด ว่า

“พระองค์ชำนาญในพระธรรม และคัมภีร์วิปัสสนาธุระ ทั้งพระสูตรและพระปรมัตถ์ พระองค์ก็บอกหนังสือแก่พระสงฆ์อยู่ตรา...”^๘

^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องพระร่วง (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริกา, ๒๔๘๙), หน้า ๗๕.

^๗ ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, พุทธศาสนานในสมัยสุโขทัย (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาษาตะวันออก สาขาบาลี-สันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๘), หน้า ๑๓๓-๑๓๔.

^๘ สุมาลี มีสุวรรณแสง, ระบบการบริหารการศึกษาฝ่ายสงฆ์ในพระพุทธศาสนาในประเทศไทย หน้า ๒๑.

^๙ หลวงประเสริฐอักษรนิติ, คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารชาวกรุงเก่า (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๐), หน้า ๓๒๐.

การศึกษาพระปริยัติธรรมได้รับการสนับสนุนส่งเสริมมากขึ้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ครองราชย์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑ ผลการจากส่งเสริมกันอย่างจริงจังนี้เอง เป็นสาเหตุให้ราษฎร เล็งการเข้ารับราชการพากันออกบวชเป็นจำนวนมาก และได้เกิดปัญหาขึ้นเกี่ยวกับจะหาคนมารับราชการ ไม่มีถึงกับทรงได้ให้มีการคัดเลือกพระสงฆ์ ด้วยการสอบภูมิความรู้ ถ้ารูปใดไม่ผ่านก็จะต้องถูกบังคับให้ลา ศึกษาไป^{๑๐} เพื่อป้องกันไม่ให้คนคิดเล็งราชการบ้านเมืองด้วยการบวชจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบขึ้น

๒.๑.๒.๑ การสอบพระปริยัติธรรมเกิดขึ้นครั้งแรก

การสอบในสมัยนี้เชื่อว่าเป็นจุดเริ่มต้นการสอบพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ต่อมา ตามหลักฐาน ที่ปรากฏนี้เกิดขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนี้เอง ตามหลักฐานจดหมายเหตุลาอูแบร์^{๑๑} ว่า การสอบพระปริยัติธรรมครั้งนี้ใช้ในการควบคุมของออกหลวงสรรพคดี มีวิธีการสอบเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. บาเรียนตรี แปลจบพระสูตรตันตปิฎก

๒. บาเรียน โทแปลจบพระสูตรตันตปิฎกและพระวินยปิฎก

๓. บาเรียนเอก แปลจบ ทั้ง ๓ ปิฎกคือพระสูตรตันตปิฎก พระวินยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก^{๑๒}

การสอบพระปริยัติธรรมนั้นนอกจากจะเป็นสอบภูมิความรู้พระภิกษุเพื่อคัดบุคลากรในพระพุทธ ศาสนาไว้แล้ว ยังมีผลให้ผู้สอบผ่านมีสถานภาพดำรงเพศเป็นพระภิกษุต่อไป และมีผลได้รับการยกย่องเชิดชู เกียรติว่าเป็นนักปราชญ์และได้รับสมณศักดิ์ที่สูงขึ้นกว่าพระสงฆ์ผู้ไม่ได้เป็นเปรียญ

๒.๑.๒.๒ วิธีการจัดการสอบพระปริยัติธรรม

การจัดการสอบพระปริยัติธรรมในสมัยนี้ พระราชาทรงประกาศกำหนดเวลา กำหนดพระมหาเถระ และราชบัณฑิต เป็นกรรมการและสอบตามลำดับพระไตรปิฎกข้างต้น ผู้สอบนั้นจะต้องจับฉลากเพื่อแปล พระคัมภีร์ จับได้ผูกไหนก็ต้องแปลผูกนั้น ผู้สอบผ่านครบทั้ง ๓ ปิฎก จึงได้เป็นมหาบาเรียน พระที่สามารถ เป็นมหาบาเรียนที่ปรากฏในสมัยนั้นคือ พระมหานาค วัดท่าทราย พระมหาเป้า เปรียญเอก เป็นต้น^{๑๓}

^{๑๐} ฝ่ายปริยัติปกรณ์ กองศาสนศึกษา, ประวัติการศึกษาสงฆ์ (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๗), หน้า ๑๕.

^{๑๑} พระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุลาอูแบร์ เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุ สภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๙๐.

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอกอนันต์ ชูอม, ๒๕๑๓), หน้า ๔๕-๔๖.

^{๑๓} สุมาลี สุวรรณแสง, ระบบการบริหารการศึกษาฝ่ายสงฆ์ในพระพุทธศาสนาในประเทศไทย หน้า ๒๔.

การจัดการศึกษาภาษาบาลีในสมัยนี้มีความรุ่งเรืองมากมีผลให้พระสงฆ์มีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก และมีความสัมพันธ์กับประเทศลังกา พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ ทรงส่งพระอุปถัมภ์หาเถระพร้อมคณะสงฆ์เป็นสมณทูตไปฟื้นฟูพระศาสนาที่ประเทศลังกา ตามที่พระเจ้าเกียรติศรีวิชัยราชสิงห์กษัตริย์ลังกา ทรงขอมา และได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาสาย “อุบาลีวงศ์” ไว้จนถึงปัจจุบัน^{๑๔}

๒.๑.๓ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงธนบุรี

การศึกษาของพระสงฆ์ในสมัยนี้แม้จะอยู่ในระหว่างสงคราม แต่ก็จัดการศึกษาตามปกติตามแบบกรุงศรีอยุธยา คือใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักสูตร ผู้บอกพระปริยัติธรรมนั้นมีทั้งพระมหาเถระและราชบัณฑิต พระภิกษุรูปใดสามารถสอนหรือเรียนพระไตรปิฎกจนแตกฉาน พระเจ้าอยู่หัวก็จะทรงยกย่องถวายไตรจีวรผ้าเทศเนื้อละเอียดให้ มีเปรียญสูงๆ หลายรูป ดังปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ในครั้งกรุงธนบุรีก็คงได้เคยสอบพระปริยัติธรรม เพราะมีชื่อเปรียญปรากฏในหนังสือพระราชพงสาวดารหลายองค์คือ พระมหามณี เปรียญเอก วัดเลียบ (เป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๒) พระมหานาค เปรียญเอก วัดบางว่าใหญ่ และพระมหาศร เปรียญโท วัดโพธาราม เป็นต้น ท่านเหล่านี้ล้วนเป็นเปรียญครั้งกรุงธนบุรี...^{๑๕} ประวัติศาสตร์การศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรีนี้มีน้อยมาก เนื่องจากกรุงธนบุรีเป็นราชธานีได้ไม่นานก็ได้เปลี่ยนเมืองหลวงใหม่เป็นกรุงรัตนโกสินทร์

^{๑๔} พิมพรีาไพ เปรมสมิทธิ, ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาไทยกับลังกา ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๕. อ้างถึงใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (พิมพ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ๒๕๐๓), หน้า ๔๑๐.

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติวัดมหาธาตุ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๑), หน้า ๓๗.

๒.๑.๔ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การศึกษาพระปริยัติธรรมแห่งคณะสงฆ์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยแบ่งการจัดการศึกษาออกเป็น ๒ สมัย คือ

๒.๑.๔.๑ การศึกษาพระปริยัติธรรมแบบเดิม

หมายถึงการศึกษาพระปริยัติธรรมในรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีระบบการศึกษาการเรียนการสอนเหมือนอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หลังจากทรงปราบดาภิเษกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงจัดตั้งมณฑลเสียมใหม่^{๑๖} พระสงฆ์ที่ถูกรับออกนั้มีเป็นจำนวนมากดังปรากฏในความตอนหนึ่งว่าบัดนี้ให้พระราชอาณาเขตตามกรมสังกะเรียมการราชบัณฑิตยแพร์้อมกันชำระพระสงฆ์ซึ่งเปนอลัชชียภิกษุ พิจารณารับเปนสัง ให้พระราชทานผ้าขาวสีกออกเสียดจากพระศาสนา เปนคนร่อยฉิบแปดศกแจนเปนไพร่หลวงใช้ราชการที่หนัก หวังมิให้ดูเยี่ยงอย่างกัน^{๑๗} พระองค์ทรงส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์อย่างมาก เมื่อทรงครองราชย์ได้ ๖ ปี ก็มีพระราชดำริว่าพระไตรปิฎกมีความผิดเพี้ยนอยู่มากไม่ตรงกันระหว่างฉบับอักษรต่างๆ จึงโปรดเกล้าฯให้ทำการรวบรวมใหม่และให้แปลงเป็นอักษรขอม ดังปรากฏในพระราชพงสาวดาร ว่า

พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชรำพึงถึงพระไตรปิฎกธรรม อันเป็นมูลรากแห่งพระปริยัติศาสนา ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นอันมากให้เป็นค่าจ้างจารึกพระไตรปิฎกลงใบลาน แต่บรรดามีฉบับในที่ใดๆ ที่เป็นอักษรลาว อักษรรามัญก็ให้ชำระแปลงออกเป็นอักษรขอม สร้างขึ้น

^{๑๖} กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, *วัฒนธรรมกับพระมหากษัตริย์* (พิมพ์เนื่องในงานวันเฉลิมพระชนมายุครบ ๓ รอบ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑), (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๑), หน้า ๑๙.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๒.

^{๑๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงสาวดารรัชกาลที่ ๑* (พระนคร : โรงพิมพ์พระ, ๒๔๗๘), หน้า ๑๖๐. อ้างถึงใน สุเชาว์ พลอยชุม, *พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี)* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา มกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐-๒๑.

ไว้ในตู้ ๓ หอพระมณฑิยธรรม และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ให้เล่าเรียน
 ทุกๆ พระอารามหลวงตามความปรารถนา...^{๑๙}

การชำระพระไตรปิฎกในครั้งนี้มีความสำคัญต่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนาและเป็น
 ประโยชน์ต่อการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ต่อมา สถานที่ศึกษาเล่าเรียนสำหรับพระสงฆ์นั้นโปรด
 ให้ใช้หอพระมณฑิยธรรม ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง ที่ท้องพระโรงบ้าง วัดเจ้านายบ้าง ตาม
 บ้านขุนนางผู้ใหญ่บ้าง^{๒๐} ผู้สอนนั้นคือพระมหาเถระบ้าง ราชบัณฑิตบ้าง เปรียญเก่าบ้าง ถึงแม้ว่าจะมีการ
 สนับสนุนกันอย่างเต็มที่ก็มีใจจะเป็นการสะดวกสบายต่อผู้ศึกษา เนื่องจากมีอุปสรรคมาก เช่น เรียนยาก หา
 ครูสอนยาก หาดำรงเรียนยากเพราะดำรงเรียนทุกอย่างเป็นภาษาบาลีใช้อักษรขอมจารบนใบลาน เป็นต้น

วิธีการสอบพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ยังคงใช้หลักการเดิมที่เคยปฏิบัติตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
 กล่าวคือใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักสูตรในการสอบ ดังนี้

๑. บาเรียนตรี แปลพระสูตรตันตปิฎก
๒. บาเรียนโท แปลพระสูตรตันตปิฎกและพระวินัยปิฎก
๓. บาเรียนเอก แปลพระสูตรตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก^{๒๑}

๒.๑.๔.๒ แนวคิดการปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมใหม่

แนวคิดการปฏิรูปการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแบบใหม่ เริ่มเมื่อรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ทรงเห็นว่าการศึกษาของพระสงฆ์ยากเกินไปและใช้เวลานานกว่าจะ
 ศึกษาสำเร็จ และพระสงฆ์ผู้จะศึกษาก็น้อย จึงโปรดให้แก้ไขวิธีการเรียนและการสอบพระปริยัติธรรมขึ้น
 ใหม่ โดยพระราชประสงค์จะทรงให้ภิกษุสามเณร มีโอกาสศึกษาพระพุทธพจน์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้นและง่าย
 ขึ้นกว่าเดิม ในการนี้มีสมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดราชบูรณราชวรวิหาร ทรงเป็นต้นคิดและกราบทูลเสนอ
 ทรงแก้ไขปรับปรุงการศึกษา^{๒๒} จากเดิมกำหนดชั้นจาก ๓ ชั้น เป็น ๕ ประโยค ดังนี้

^{๑๙} ฝ่ายปริยัติกรรม กรมการศาสนา, ประวัติการศึกษาสงฆ์ หน้า ๓๑.

^{๒๐} พระธรรมธัชมนี และคณะ, พุทธศาสนาประวัติศาสตร์โกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี หน้า ๕๓.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

- | | |
|--------------------|--|
| ๑. สอบได้ ๓ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๓ ประโยค |
| ๒. สอบได้ ๔ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๔ ประโยค |
| ๓. สอบได้ ๕ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๕ ประโยค |
| ๔. สอบได้ ๖ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๖ ประโยค |
| ๕. สอบได้ ๗ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๗ ประโยค |
| ๖. สอบได้ ๘ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๘ ประโยค |
| ๗. สอบได้ ๙ ประโยค | เรียกว่า เปรียญ ๙ ประโยค ^{๒๒} |

แม้การศึกษาแบบใหม่จะมีการขยายโอกาสทางการศึกษาเป็น ๙ ประโยค แต่เมื่อจัด ๙ ประโยค ลงในระบบเดิมก็มีอัตราเทียบได้กับชั้นบวเรียน ได้ดังนี้

- | | |
|---------------|----------------------------------|
| ๑. ประโยค ๓ | เท่ากับ บวเรียนตรี |
| ๒. ประโยค ๔-๖ | เท่ากับ บวเรียนโท |
| ๓. ประโยค ๗-๙ | เท่ากับ บวเรียนเอก ^{๒๓} |

และนอกจากนี้ เฉพาะเปรียญเอก ยังแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

- | | |
|-------------|--|
| ๑. ประโยค ๗ | เรียกว่า เปรียญเอกสามัญ ใช้อักษรย่อว่า “เอก,ส.” |
| ๒. ประโยค ๘ | เรียกว่า เปรียญเอกมัชฌิม ใช้อักษรย่อว่า “เอก,ม.” |
| ๓. ประโยค ๙ | เรียกว่า เปรียญเอกอุดม ใช้อักษรย่อว่า “เอก,อ.” ^{๒๔} |

เมื่อได้กำหนดชั้นแล้วจึงปรับปรุงหลักสูตรการเรียนใหม่อีกด้วย ทั้งนี้ได้เน้นการศึกษาตามคัมภีร์ อรรถกถาและฎีกาเป็นหลักสูตร แทนพระไตรปิฎกอย่างเดิม เพื่อให้ผู้ศึกษาได้รู้จักการตีความข้ออรรถข้อธรรมให้ลุ่มลึกในพระไตรปิฎกได้อย่างแตกฉาน จัดหลักสูตรได้ดังนี้

- | | |
|--------------------|--|
| ๑. ประโยค ๑, ๒, ๓, | แปลธัมมปทัฏฐกถา เป็นแบบเรียนและสอบ |
| ๒. ประโยค ๔ | แปลมัจฉลัตถทีปนี ภาคหนึ่ง |
| ๓. ประโยค ๕ | แปลบาลีมุตตคกวินัย ต่อมาเปลี่ยนเป็นสารัตถสังคหปกรณวิเสส ภายหลังเปลี่ยนมาใช้บาลีมุตตคกวินัยเช่นเดิม |
| ๔. ประโยค ๖ | แปลมัจฉลัตถทีปนี ภาคสอง |
| ๕. ประโยค ๗ | แปลปฐมสมันตปาสาทิกาอัญญกถาวินัย |
| ๖. ประโยค ๘ | แปลปกรณวิเสสวิสุทธิมคค์ |
| ๗. ประโยค ๙ | แปลสารัตถทีปนี ต่อมาใช้คัมภีร์อิทธิมัตถกวิภาวินี ^{๒๕} |

^{๒๒} สุมาลี สุวรรณแสง, ระบบการบริหารการศึกษาฝ่ายสงฆ์ในพระพุทธศาสนาในประเทศไทย หน้า ๓๓๘. อ้างถึงใน สุเชาว์ พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) หน้า ๓๓๙.

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระสงฆ์ หน้า ๔๕-๔๖. อ้างถึงใน พระธรรมธัชมนีและคณะ, พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี หน้า ๙๐-๙๔.

^{๒๔} พระธรรมธัชมนีและคณะ, พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี หน้า ๙๑.

มีข้อสังเกตว่าหลักสูตรพระปริยัติธรรมที่ได้ปฏิรูปขึ้นใหม่นี้ เลือกเฉพาะคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางด้านพระสูตร และพระวินัยอย่างกว้างขวาง ทั้งในเชิงความหมาย คำอธิบาย และวิธีปฏิบัติ เช่น มังคลัตถทีปนี สมันตปาสาทิกา วิสุทธิมรรค เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าการปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนในครั้งนี้มีการเปลี่ยนแปลงจากหลักสูตรเดิมอย่างสิ้นเชิง^{๒๖} และหลักสูตรใหม่ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ และในสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (มี) นี้ ได้ใช้เป็นแบบแผนการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทยสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงส่งเสริมให้การสนับสนุนการศึกษาพระภิกษุสามเณรเป็นพิเศษ โปรดให้จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรและโปรดให้สร้างเก๋งขึ้นเพื่อใช้เป็นสถานที่เรียน พระราชทานรางวัลแก่สามเณรผู้ท่องสูตรมูลกัจจายน์ได้ ภิกษุผู้สามารถสอบได้เป็นบาเรียนก็ได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะ อานิสงส์แห่งการศึกษาบาลียังส่งผลถึงโยมมารดาบิดาที่จะได้รับพระราชทานทรัพย์ แม้เป็นทาส เป็นไพร่หลวง ไพร่สม ก็โปรดให้ยกพระราชทานเป็นโยมสงฆ์ หากกลาสิกขาก็จะได้รับราชการในกรมใดกรมหนึ่งตามใจสมัคร^{๒๗} การศึกษาพระปริยัติธรรมในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปลี่ยนรูปแบบการศึกษาเป็น ๔ ชั้น คือ

๑. ชั้นบาเรียนจัตวา
๒. ชั้นบาเรียนตรี
๓. ชั้นบาเรียนโท
๔. ชั้นบาเรียนเอก^{๒๘}

การเพิ่มชั้นบาเรียนจัตวา คือการให้ท่องสูตรมูลกัจจายน์ เป็นไวยากรณ์ที่ผู้จะศึกษาบาลีต้องท่องให้ได้ก่อนจะแปลอรรถกถาธรรมบท หรือคัมภีร์ชั้นสูงต่อไป ดังปรากฏในบัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ที่เล่าเรียนสูตรมูลกัจจายนะ จ.ศ. ๑๑๘๕ จดหมายเหตุสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๙} มีปรากฏว่า

^{๒๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต), ๒๕๑๔), หน้า ๒๔๒-๒๔๓.

^{๒๖} สุเขาว์ พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๙-๓๙.

^{๒๗} พระธรรมรัชสมัยและคณะ, พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๒๙} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ไวยากรณ์บาลี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๔.

ศุภมัสดุจุลศักราช ๑๑๘๕...พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว...จึงทรงพระจินดาไมยญาณว่าพระคำภีร์มูลกัจจายนะสูตรนี้เป็นที่กลุบุตรแรกเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระราชประสงค์จะยังกลุบุตรที่บวชเป็นภิกษุสามเณรมี(ความ)เพียรเล่าเรียนมูลกัจจายนะสูตรตั้งแต่สนธิจนจบถึงการนั้น ใ้ห้รื่นเริงด้วยไตรจีวรบริวารแล้วจะได้อุสาหะพากเพียรเรียนพระไตรปิฎกสืบต่อขึ้นไปได้ตั้งพระทัยประสงค์...

การที่รัชกาลที่ ๓ ทรงเอาพระทัยในการศึกษาพระปริยัติธรรมมีพระภิกษุสามเณรสอบไล่ได้เป็นจำนวนมาก ปรากฏในบัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ว่า

“...แลพระภิกษุสามเณรซึ่งได้เล่าพระสูตร ทรงถวายไทยทานตั้งแต่ ณ ปีมะแม เบญจศก ราชปีมาถึงปีมะโรง ฉศก พระภิกษุสามเณรในพระอาราม ๕๔ อาราม ได้ภิกษุ ๗ รูป สามเณร ๗๔๓ รูป ยกเปนครี ๘๗ โท ๓๒๕ เอก ๓๓๔ (รวม) ๗๕๐ รูป”^{๓๐}

ต่อมาใ้ใช้คำภีร์มูลกัจจายน์เป็นแบบเรียนมีการเปลี่ยนแปลง เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงทำหลักสูตรบาลีไวยากรณ์ขึ้นใหม่ และได้ใช้หลักสูตรใหม่มาจนถึงปัจจุบัน

๒.๒ การศึกษาภาษาบาลีของรัชกาลที่ ๔

ผู้วิจัย ได้แบ่งระยะเวลาการศึกษาภาษาบาลีขององค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็น ๒ ระยะ เพื่อให้เกิดความชัดเจนในการศึกษาพระราชประวัติในวิทยานิพนธ์ ต่อไป

๒.๒.๑ การศึกษาภาษาบาลีเมื่อทรงพระเยาว์

การศึกษาสำหรับพระราชกุมารในรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ศึกษาอักษรวิธีภาษาไทย ตั้งแต่พระชนมายุ ๓ พรรษา เมื่อเจริญวัยมีพระชนมายุได้ ๗ พรรษา เริ่มด้วยการศึกษาอักษรวิธีตัวขอม และไวยากรณ์ภาษาบาลี^{๓๑} ตามลำดับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะที่เป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ ทรงอยู่ในฐานะที่เป็นรัชทายาท เป็นที่แน่นอนว่า ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี สำหนักที่พระองค์

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๓๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ความทรงจำ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, พ.ศ. ๒๕๑๔), หน้า ๑๕.อ้างถึงใน พิพาดา ยังเจริญ, สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๔๖-๔๗.

ศึกษาพระอักษรแห่งแรกคือ สำนักพระพุทธรโฆษาจารย์ (ขุน) วัดท้ายตลาด^{๓๒} (วัดโมลีโลกยาราม ปัจจุบัน) ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๔๘-๒๓๕๒ ขณะที่ประทับอยู่พระราชวังเดิมและพระชนมายุประมาณ ๕ พรรษา^{๓๓} ทรงศึกษาอักษรวิธีภาษาไทย อักษรวิธีตัวขอม ไวยากรณ์บาลี ตามคตินิยมสมัยนั้น นอกจากนี้เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ยังทรงศึกษาต่อที่สำนักของกรมพระปรมาธิบดีชินโรส วัดพระเชตุพน ทรงศึกษาพระพุทธรวงษา และคดีโลกคดีธรรม^{๓๔} ดังนั้น ตามหลักฐานจึงสรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาบาลีมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ดังปรากฏในประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, ว่า “...ทรงพอพระทัยพระธรรมวินัย ทรงเรียนพระธรรมและพระวินัยได้มาก ตั้งแต่ทรงเป็นพระกุมาร” (กุมารกาลโต ปฎฐาย ฌมมวินยเมว โรเจตวา พุ ฌมมญจ วนยญจ อุกคณหิตวา...)

๒.๒.๒ การศึกษาภาษาบาลีเมื่อทรงพระผนวช

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ มีพระชนมายุได้ ๒๐ พรรษันษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎฯ^{๓๕} ทรงพระผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดา

^{๓๒} ประชุมพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ ภาค ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐), หน้า ๑๕. อ้างถึงใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระนิพนธ์ คำโคลงเรื่องพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ท่านนั้นเรียนปฏิกรณ์	นานกาล
พระพุทธรฯ ขุน อาจารย์	บอกชี้

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๗.

^{๓๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ หน้า ๑๕. อ้างถึงใน สุเชาว์ พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชินโรส (พระองค์เจ้าवासูกกรี) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๑-๒๒.

^{๓๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑ หน้า ๒๐๘-๒๐๙. อ้างถึงใน ประชุมฯ ๒/๑๐๒.

ชาติยา วิสตีวสโล	หุดวา โมกข์ อเปกขิย
อาปฺจุจิตฺตวา ปิตริ	ปพฺพชฺชูปคโต อหุ
ภิกขุณาเมเน วชิร-	ณาเณ อโยยติ ปากโฆฯ"

ขณะนั้น พระจอมเกล้ามีพระชันษาครบ ๒๐ ทรงมุ่งถึงความปลอดภัย จึงกราบทูลลาพระราชบิดา เข้าผนวช ปรากฏโดยพระนามของภิกษุว่า "เจ้าฟ้าวัชรญาณ..."

และอ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๐. (สมณสาส์น ฉบับที่ ๖ ข้อ ๓๕" ว่า "อัย โข ปน อมฺหากํ ฯลฯ กุมารกาลโต ปฎฐาย ฌมมวินยเมว โรเจตวา พุ ฌมมญจ วนยญจ อุกคณหิตวา ปรีปนฺณวีรสฺสกาลเขว ธรรมานเมว ชนกาธิปตี อาปฺจุจิตฺตวา ปพฺพชฺชิตฺตวาภิกขุณาเวอภูธาสิ." (พระจอมเกล้าพระองค์นี้ ทรงเรียนพระธรรมและพระวินัยได้มาแต่ทรงเป็นพระกุมาร ครั้นพระชันษาครบ ๒๐ ก็กราบถวายบังคมลาพระราชบิดา ผู้ทรงพระชนม์อยู่ ออกผนวชเป็นพระภิกษุ)

รามมีสมเด็จพระสังฆราช(ตอน)^{๓๖} วัดมหาธาตุเป็นพระราชอุปัชฌายาจารย์มีพระฉายาในพระพุทธศาสนาว่า "วชิรญาณ ภิคุญ"

๒.๒.๒.๑ สาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาภาษาบาลี

เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ ภายหลังทรงพระผนวชแล้ว เสด็จประทับจำพรรษาที่วัดราชาธิวาส^{๓๗} เพื่อทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะวัดราชาธิวาสนี้มีชื่อเสียงด้านวิปัสสนาธุระ อดีตเจ้าอาวาสทุกรูปล้วนเป็นผู้เชี่ยวชาญในทางวิปัสสนาธุระ ประพฤติปฏิบัติเคร่งครัดตามพระวินัย ขณะนั้นพระธรรมวิโรจน์ (นก) เป็นเจ้าอาวาส แต่การปฏิบัติธรรมที่นี่ไม่เป็นที่พอพระทัยเนื่องจาก มีปัญหาข้อสงสัยเกี่ยวกับการปฏิบัติ พระอาจารย์ตอบไม่ชัดเจน และบอกว่า อาจารย์แต่ก่อนสอนมาเท่านั้น^{๓๘} พุคอ้างว่า ท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ คำตอบเช่นนี้ทำให้พระองค์มีพระราชดำริใหม่เกิดขึ้นว่ามีวิธีเดียวจะแก้ไขปัญหาคือการไปเริ่มต้นศึกษาพระปริยัติธรรมใหม่อันเป็นฝ่ายคัมภีร์ เพราะเมื่อเรียนรู้ภาษามคธ ได้แล้วก็สามารถแปลพระไตรปิฎกทำให้รู้ให้เข้าใจ พระพุทธพจน์ที่ถูกต้อง

^{๓๖} สมเด็จพระสังฆราช (ตอน) เป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประสูติเมื่อวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๑๒๓ (พ.ศ. ๒๓๐๔) สมัยกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเอกทศรถ ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่ ๒๐ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๐๔ (พ.ศ. ๒๓๘๕) มีพระชนมายุได้ ๘๑ ปี (อ้างใน พระพุทธศาสนาประวัตติ สมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี, ๒๕๒๕) หน้า ๑๑๑-๑๑๒.

^{๓๗} วัดราชาธิวาส เดิมชื่อว่า "วัดสมอราย" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ไว้ว่า คำว่า "สมอราย" นี้ เดิมเล่ากันว่า มีต้นสมอเรียงรายที่หน้าวัดเป็นอันมาก แต่พบเมื่อภายหลังว่า เจ้าอาวาสวัดนี้ นำคัมภีร์มาปลูกขึ้นเองภายหลัง และได้ทรงพระราชวิจารณ์อีกว่า คำว่า "สมอ" มาจากภาษาเขมรว่า "ถมอ" ที่แปลว่าหิน ถมอราย แปลว่า หินเรียงราย ถมอแครง แปลว่าหินแข็ง เช่นเดียวกับคำว่า "สมอเรือ" ซึ่งหมายถึงหินถ่วงให้เรือจอดอยู่ จึงได้ชื่อเช่นนี้ เป็นวัดโบราณ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วจึงพระราชทานนามใหม่ว่า วัดราชาธิวาส ประวัตติวัดราชาธิวาส (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕) หน้า ๒-๓.

^{๓๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (นครปฐม : โรงพิมพ์พิมพ์มกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙. อ้างถึงใน เอ. บี. กริสโวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กรุงสยาม แปลโดย ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, พ.ศ. ๒๕๐๘, หน้า ๒๔-๒๖.

๒.๒.๒.๒ สำนักบาลีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษา

เจ้าฟ้าพระวชิรญาณเสด็จกลับมาประทับที่วัดมหาธาตุ และทรงศึกษาพระปริยัติธรรม ต่อพระราชอุปัชฌายาจารย์ คือสมเด็จพระสังฆราช(ด่อน) แต่ด้วยนิสัยใฝ่ศึกษาของพระองค์ความรู้ที่ได้รับจากพระราชอุปัชฌายาจารย์ยังไม่เพียงพอตามพระประสงค์ ในยุคนั้นสำนักเรียนของพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต เป็นสำนักที่มีชื่อเสียงมากเรื่องการศึกษาภาษาบาลี จึงเสด็จไปทรงศึกษานักพระวิเชียรปรีชา (ภู)^{๓๙} ทรงศึกษาภาษาบาลี ทั้ง ๒ สำนัก เป็นเวลา ๓ ปี ด้วยความวิริยะอุตสาหะ ทำให้พระองค์เข้าใจภาษาบาลีอย่างดี และทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉาน^{๔๐}

๒.๒.๒.๓ หลักสูตรภาษาบาลี ที่เจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงศึกษา

เจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบคณะสงฆ์ที่ปรับปรุงใหม่ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ การศึกษาคัมภีร์มูลกัจจายน์นั้นพระองค์เคยศึกษามาบ้างแล้วเมื่อทรงพระเยาว์และทรงศึกษาเพิ่มเติมต่อในสำนักของพระอาจารย์ทั้ง ๒ แล้วจึงเริ่มแปลหนังสือตามหลักสูตรในชั้นต่างๆ คือ

๑. ชั้นบาเรียนตรี แปล ธรรมปทัฏฐกถา
๒. ชั้นบาเรียนโท แปล มงคลัตถทีปนี ภาคแรก สารัตถสังคหะ มงคลัตถทีปนี ภาคสอง
๓. ชั้นบาเรียนเอก แปล ปฐมสมันตปาสาทิกา วิสุทธิมรรค สารัตถทีปนี

^{๓๙} ดูคำโคลงเรื่องพระราชประวัติฯ หน้าเดียวกัน

เรียนจนสังฆราชสิ้น	วิชา ลงแฮ
ของแปลกไม่มีมา	อีกแล้ว
จึงไปศึกษาอา-	จารย์ภู วิเชียรเออย
ลัทธินี้เปรียบเหมือนแก้ว	ละเอียดล้ำค่าสอนฯ

^{๔๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ หน้า ๖๙. อ้างถึงใน สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๙๕.

๒.๒.๒.๔ การสอบภาษาบาลีตามหลักสูตรพระปริยัติธรรม

เจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงศึกษาพระปริยัติธรรมมิได้มุ่งหมายเพื่อจะเข้าสอบตามหลักสูตรของคณะสงฆ์เลย แต่ทรงศึกษาเพื่อสามารถอ่านพระไตรปิฎกได้เท่านั้น ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส^{๕๑} ว่า

“...ในการที่ทรงเรียนพระปริยัติธรรมนี้ พระองค์ไม่ได้ทรงหวังต่อผลที่จะให้เป็นพระเกียรติยศ ฤ็เป็นประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด หวังที่จะทรงทราบธรรมวินัยให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติ ซึ่งมีมูลรากเดิมอย่างไร...”

กิตติศัพท์ว่าเจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงแตกฉานในพระปริยัติธรรม ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีรับสั่งถามว่าจะแปลหนังสือถวายให้ทรงฟังเฉลิมพระราชศรัทธาได้หรือไม่ ครั้นเจ้าฟ้าพระวชิรญาณรับจะแปลถวายจึงได้โปรดให้ประชุมพระราชคณะผู้ใหญ่เป็นผู้สอบไล่หน้าพระที่นั่ง ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสอบ ๓ วัน ตามลำดับชั้นบาเรียน ดังนี้ วันแรก ทรงแปลพระธัมมปัทมสูตร วันที่สอง ทรงแปลมงคลคัตถกที่ปณี วันที่สาม ทรงแปลสารัตถสังคหะ^{๕๒} เมื่อแปลได้ ๕ ประโยค กรมหมื่นรักษรมเรศ ทักขึ้นว่า “จะปล่อยกันไปถึงไหน” เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ ได้ฟังดังนั้นจึงขอพระราชทานหยุดสอบเพียงเท่านั้น แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระราชทานพักศของเปรียญเอกให้ถือ^{๕๓}

๒.๒.๒.๕ เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ ทรงตั้งสำนักศึกษาภาษาบาลี

เจ้าฟ้าพระวชิรญาณขณะทีเสด็จประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุและได้เปิดสำนักเรียนพระปริยัติธรรม ดำเนินการสอนภาษาบาลีให้แก่กุลบุตรผู้สนใจ การเรียนการสอนในสำนักของพระองค์มีชื่อเสียงปรากฏเด่นชัดเป็นที่รู้จักโดยทั่วไปในสมัยนั้นเทียบได้กับสำนักของพระวิเชียรปรีชา(ภู)^{๕๔} ผู้เป็นพระอาจารย์

เหตุผลทรงตั้งสำนักศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นมา เป็นเพราะว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเห็นว่าระยะนี้บาทหลวงพวกมิชชันนารีเข้ามาไทยมากตั้งโรงเรียนสอนเด็กมีคนไทยเลื่อมใสเข้ารับเป็นจำนวนมากทรงเห็นดังนั้นแล้วจึงโปรดให้เจ้าฟ้าพระวชิรญาณจัดการศึกษาเพื่อให้นักไทยรู้ว่าพระไทยนั้นมี

^{๕๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส (สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรณการ พระราชทานเป็นที่ระลึกในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ เมรุ ท้องสนามหลวง ๒๒ เมษายน ๒๔๙๙), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๙), หน้า ๒๘-๒๙.

^{๕๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติ, ใน มหามกุฏราชานุสรณีย์ หน้า ๑๑.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓. อ้างถึงใน เอ.บี. กริสโวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯสยาม หน้า ๑๓.

^{๕๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติ, ใน มหามกุฏราชานุสรณีย์ หน้า ๑๑-๑๒.

ความรู้ดีมีความประพฤติดี ปฏิบัติดีกว่าบาทหลวงและพวกมิชชันนารี^{๔๕} หลังจากที่พระองค์เปิดสอนพระปริยัติธรรมแล้วปรากฏมีศิษย์ที่สำคัญของสำนัก คือ สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ)* สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)** ต่อมาทรงได้รับการแต่งตั้งเป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรม^{๔๖} ต่อมาเจ้าฟ้าพระวชิรญาณย้ายมาประทับที่วัดราชาธิวาส ทรงตั้งสำนักเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นที่วัดสมอรายนี้^{๔๗} มีพระสอบได้เปรียญธรรมประโยคสูง เช่น สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา พระพรหมมุนี (เหมือน) วัดราชประดิษฐ์^{๔๘} เป็นต้น

ปี พ.ศ. ๒๓๗๕ รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร และทรงตั้งสำนักศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นทรงบำรุงเอาใจใส่การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ทรงสอนด้วยพระองค์เอง ผลแห่งการศึกษานี้มีพระภิกษุสามเณรผู้เป็นศิษย์สอบผ่านเป็นถึงเปรียญธรรม ๕ ประโยคหลายรูป และสามารถสนทนาด้วยภาษามคธได้อย่างดีหลายรูป^{๔๙} ต่อมาทรงเห็นว่าภาษาบาลีนั้นใช้ตัวขอมเขียนยากแก่การศึกษาเล่าเรียนและเกิดปัญหามาก ดังนั้นพระองค์ได้ทรงประดิษฐ์อักษรโรม่อนุวัตตามอักขรวิธีแบบอักษรโรมันเพื่อเขียนภาษาบาลี เรียกอักษรนี้ว่า อักษรอริยกะ^{๕๐} และปี พ.ศ. ๒๓๘๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมอบการสอบพระปริยัติธรรมให้เจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงควบคุมทั้งหมด^{๕๑}

๒.๓ ผลงานพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นนักปราชญ์ด้านภาษาบาลี ได้ทรงพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีเรื่องต่าง ๆ ไว้มาก และบทสวดมนต์ขึ้นใหม่เพิ่มเติม ผู้วิจัยจัดตามเอกสารที่ระบุไว้เป็นประเภทได้ ๗ ประเภท ดังนี้

^{๔๕} พระธรรมธัชมนู และคณะ, พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี หน้า ๑๒๙.

* สมเด็จพระวันรัต(ทับ พุทฺธสิริ ป.๙) ย้ายจากวัดราชาธิวาสไปดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดโสมนัสวิหาร

** สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงดำรงตำแหน่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปที่ ๘ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คุราวละเอียดย ใน สุเขาว์ พลอยชุม, หนังสือชุดพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๘ หน้า ๑-๖.

^{๔๖} ห่องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๒๕ พระกระแสรับสั่งเรื่องการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุ.

^{๔๗} ประวัติวัดราชาธิวาสวิหาร หน้า ๑๙.

^{๔๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดำเนินวัดบวรนิเวศวิหาร หน้า ๑๙.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐. อ้างถึงใน หน้าคำนำ หนังสือ คณาชาดกแลแบบอักษรอริยกะ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๘.

^{๕๐} ห่องสมุดพระวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓) เลขที่ ๑๘๙ ตอน ๑ บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบเปรียญธรรม.

๑. พระราชนิพนธ์ บันทึก มี๑เรื่อง คือบันทึกเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ (อุตุตริทิสาคมนมกุโค)^{๕๑}
ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

๒. พระราชนิพนธ์ จดหมายเหตุ มี ๑ เรื่อง คือ จดหมายเหตุการประพาศติชอบไม่ชอบ (ยุดตายุตต-
ปฏิบัติตองกณี)^{๕๒} ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว ดันฉบับลายพระหัตถ์เป็นอักษรอริยกะ

๓. พระราชนิพนธ์ประเภท ตำนานและพงสาวดาร มี ๔ เรื่อง คือ

๓.๑ ตำนานพระแก้วมรกต^{๕๓} ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ เสวยราชย์ได้ ๔ ปี เป็น
ร้อยกรอง

๓.๒ ตำนานพระสาयน์^{๕๔} ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ หอพระสมุดฯ ได้ค้นฉบับ
เป็นอักษรตัวขอม จารไว้ใบบลาน ๓ ลาน

๓.๓ พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป^{๕๕} ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยกรอง

๔. พระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระโอรสพระธิดา ๔๒ พระองค์^{๕๖} ทรงพระราช
นิพนธ์เป็นร้อยกรองทั้งหมด

๕. พระราชนิพนธ์ จารึก มี ๑ จารึก คือ จารึกวัดราชประดิษฐ์^{๕๗} มีทั้งหมด ๕ เส้า ทรงพระราช
นิพนธ์เป็นร้อยกรองทั้งหมด

๖. พระราชนิพนธ์ประเภทสาส์น มี ๘ ฉบับ ได้แก่

๖.๑ สมณสาส์น เรื่องส่งสมณทูตไปสืบหนังสือคัมภีร์ที่ลังกา^{๕๘} ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อย
แก้ว

๖.๒ สมณสาส์น เรื่องส่งพระไปเยี่ยมหาคัมภีร์ที่ลังกา^{๕๙} ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

๖.๓ สมณสาส์น เรื่องส่งเครื่องไทยธรรมไปพระราชทานพระธีรานั้นที่ลังกา^{๖๐} ทรงพระ
ราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

^{๕๑} ประชุมฯ ๒/๒-๑๐.

^{๕๒} ประชุมฯ ๒/๑๘- ๔๖.

^{๕๓} ประชุมฯ ๒/๕๘-๗๒.

^{๕๔} ประชุมฯ ๒/๗๘-๘๕.

^{๕๕} ประชุมฯ ๒/๘๙-๑๗๒.

^{๕๖} ประชุมฯ ๒/๑๓๕- ๓๐๙.

^{๕๗} ประชุมฯ ๒/๒๑๓-๒๒๐.

^{๕๘} ประชุมฯ ๒/๔๘๒-๕๐๕.

^{๕๙} ประชุมฯ ๒/๕๕๕-๕๘๐.

^{๖๐} ประชุมฯ ๒/๓๓๘-๓๕๐.

๖.๔ สมณสาส์น เรื่องสี่มาวิจารณ์^{๖๑} ส่งไปพร้อมพระไปย้มคัมภีร์ที่ลังกาทรงพระราชนิพนธ์ เป็นร้อยกรอง และร้อยแก้วผสมกัน มีทั้งหมด ๕๑ ข้อ.

๖.๕ สมณสาส์น เรื่องพระสงฆ์สยามมี ๒ นิกาย^{๖๒} ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

๖.๖ สมณสาส์น เรื่องจุลนิกายและมหานิกาย^{๖๓} ทรงพระราชนิพนธ์ เป็นร้อยแก้ว

๖.๗ สมณสาส์น เรื่องส่งพระไปยถือสาส์นไปนมัสการพระเจดีย์ในลังกา^{๖๔} ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยกรอง

๖.๘ สมณสาส์น เรื่องขอยืมคัมภีร์ในประเทศยะไข่^{๖๕} (ปัจจุบัน เป็นรัฐหนึ่งของเมียนมา) ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

๗. พระราชนิพนธ์ประเภทบทสวดมนต์ มีทั้งหมด ๑๘ บท ดังนี้

๗.๑ คาถาสวดพระราชพิธีพีชมงคล^{๖๖} สำหรับสวดอธิษฐานในพระราชพิธีพีชมงคล ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ เป็นคาถาล้วน

๗.๒ คาถาสวดพระราชพิธีพืชมงคล^{๖๗} เป็นคาถาสวดขอฝนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่แทน คาถาขอฝนเดิม (สุกตีสสูตร) เป็นคาถาล้วน

๗.๓ คาถาสวดขอฝน^{๖๘} แต่งเป็นคาถาล้วนเช่นเดียวกันใช้สวดขอฝน

๗.๔ บททำวัตรเช้า-เย็น^{๖๙}

๗.๕ นโมการุญฐกคาถา^{๗๐}

๗.๖ ตีรตนปณามคาถา^{๗๑}

^{๖๑} ประชุมฯ ๒/๓๔๒-๔๕๒.

^{๖๒} ประชุมฯ ๒/๕๐๖-๕๒๔.

^{๖๓} ประชุมฯ ๒/๕๒๖-๕๗๐.

^{๖๔} ประชุมฯ ๒/๕๗๒-๕๘๒.

^{๖๕} ประชุมฯ ๒/๕๙๖-๖๑๘.

^{๖๖} ประชุมฯ ๒/๓๑๔- ๓๑๘.

^{๖๗} ประชุมฯ ๒/๓๒๒-๓๒๖.

^{๖๘} ประชุมฯ ๒/๓๒๖-๓๓๐.

^{๖๙} คณะธรรมยุตและมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑ (กรุงเทพฯ, : โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๒-๒๐.

^{๗๐} ประชุมฯ ๑/๒๐-๒๒.

^{๗๑} ประชุมฯ ๑/๒๒-๒๔.

- ๗.๗ โมกขุปายคทา ^{๗๒}
- ๗.๘ โอวาทปาฏิโมกขาทีปารุ ^{๗๓}
- ๗.๙ รตนตตยปปภาวาทิยาจนคทา ^{๗๔}
- ๗.๑๐ สรณคมนานุสสรณคทา ^{๗๕}
- ๗.๑๑ เทวตาปตติทานคทา ^{๗๖}
- ๗.๑๒ สัพพปตติทานคทา ^{๗๗}
- ๗.๑๓ ปกขคณนาวิธานคทา ^{๗๘}
- ๗.๑๔ อารานาธรรม(พิสดาร) ^{๗๙}
- ๗.๑๕ คาทาสรรเสริญพระธรรมวินัย ^{๘๐}
- ๗.๑๖ พระบรมราโชวาทภาษามคธ ^{๘๑}
- ๗.๑๗ คาทาธรรมบรรยาย ^{๘๒}
- ๗.๑๘ จตุสมุสสรมโม ^{๘๓}

๒.๔ สรุปพระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประวัติที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาและภาษาบาลีตลอดพระชนมายุ นับว่ามีพระราชประวัติที่แปลกจากพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ ผู้วิจัยพอสรุปได้ ๓ สมัยของพระองค์

^{๗๒} ประชุมฯ ๑/๒๔-๒๘.

^{๗๓} ประชุมฯ ๑/๓๐-๓๖.

^{๗๔} ประชุมฯ ๑/๔๐-๔๒.

^{๗๕} ประชุมฯ ๑/๔๔.

^{๗๖} ประชุมฯ ๑/๔๕.

^{๗๗} ประชุมฯ ๑/๔๖-๕๐.

^{๗๘} ประชุมฯ ๑/๕๐.

^{๗๙} ประชุมฯ ๑/๓๘-๔๐.

^{๘๐} ประชุมฯ ๑/๕๘-๗๐.

^{๘๑} ประชุมฯ ๑/๗๓-๘๕.

^{๘๒} ประชุมฯ ๑/๘๗-๑๐๘.

^{๘๓} ประชุมฯ ๑/๑๑๐-๑๒๘.

๒.๔.๑ เมื่อทรงพระเยาว์

เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงศึกษาพระอักษรวิธีตัวขอม ไวยากรณ์ภาษาบาลีที่สำนักพระพุทธรโฆษาจารย์ (ขุน) วัดท้ายตลาด (ปัจจุบัน วัดโมลีโลกยาราม)^{๔๔} และต่อทรงผนวชเป็นสามเณร มีสมเด็จพระอริยวงษญาณ (มี) เป็นพระราชอุปัชฌาจารย์ พระองค์ทรงพระผนวชนาน ๓ เดือนในช่วงระหว่างนี้เข้าใจว่าทรงศึกษาภาษาบาลีต่อ^{๔๕} เมื่อลาทรงพระผนวช ทรงศึกษาต่อที่สำนักกรมพระปรมาภิไธยชินโรต วัดพระเชตุพนฯ ความสามารถในภาษาบาลีนี้ปรากฏในพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีว่า ทรงศึกษาพระธรรมและพระวินัยได้มากมาแต่สมัยที่ยังเป็นพระกุมาร^{๔๖}

๒.๔.๒ เมื่อทรงพระผนวชเป็นพระภิกษุ

เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ ได้ทรงศึกษาภาษาบาลีต่อที่สำนักของพระราชอุปัชฌาจารย์ คือสมเด็จพระสังฆราช(ด่อน) และสำนักพระวิเชียรปรีชา(ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต เป็นเวลา ๓ ปี พระองค์มีความสามารถสอบเป็นเปรียญ ๕ ประโยค ซึ่งนับว่าเจ้านายชั้นสูงพระองค์แรก^{๔๗} ต่อมาพระองค์มีพระวิริยะอุตสาหะเปิดสอนภาษาบาลีให้แก่ศิษยานุศิษย์จนสามารถเป็นเปรียญธรรมและสนทนเป็นภาษาบาลีได้หลายรูป^{๔๘} และได้รับพระราชภาระเกี่ยวกับงานทางพระศาสนาต่างประเทศจากรัชกาลที่ ๑ จนตลอดรัชกาล

๒.๔.๓ เมื่อทรงครองราชย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นครองราชย์พระองค์ก็มีงานพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีอยู่บ้าง และยังปรากฏในปัจจุบันคือ เรื่องของมาดณะสงฆ์ในวาระสุดท้ายก่อนเสด็จสวรรคต^{๔๙}

พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีทั้งหมดนี้นับเป็นมรดกทางภาษาบาลีอันล้ำค่าในประวัติศาสตร์คตินาภาษาบาลีของยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ควรค่าแก่การศึกษาทั้งในแง่ภาษาศาสตร์ อักษรศาสตร์และประวัติศาสตร์ ในฐานะที่พระองค์เป็นนักการศึกษาที่สำคัญพระองค์หนึ่ง.

^{๔๔} อ่างในวิทยานิพนธ์, หน้า ๑๒.

^{๔๕} สุขชาติ พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) หน้า ๔๙.

^{๔๖} ประชุมฯ ๒/๕๖๐.

^{๔๗} อ่างในวิทยานิพนธ์, หน้า ๑๗.

^{๔๘} อ่างในวิทยานิพนธ์, หน้า ๑๘.

^{๔๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ (ธนบุรี : ป.พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๖), หน้า ๘๘๓-๘๘๕.